

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.1.64>**П. С. Єпринцев**

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту
Донецького державного університету внутрішніх справ

В. В. Бардачов

кандидат юридичних наук,
завідувач відділення організації заочного навчання, заступник директора
Інституту післядипломної освіти та заочного навчання
Донецького державного університету внутрішніх справ,
капітан поліції
ORCID ID: 0000-0002-1834-5483

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Стаття присвячена проблемам кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні, зокрема особливостям її нормативно-правового регулювання, практичної реалізації та актуальним питанням удосконалення. Проблематика обумовлена сучасними соціально-економічними та політичними змінами, зростанням соціальної нестабільності, впливом цифрового середовища, радикалізацією суспільства та воєнними викликами, які ускладнюють характер злочинності серед дітей і підлітків. Попри наявність у Кримінальному кодексі України окремих норм, що стосуються неповнолітніх, їх практична реалізація часто не враховує актуальних соціально-психологічних потреб дітей і застосовується нерівномірно в різних регіонах. У статті здійснено аналіз нормативно-правового регулювання, судової практики та сучасних наукових досліджень, які стосуються вікових меж кримінальної відповідальності, особливостей призначення покарань і виховних заходів, а також проблем реалізації принципів гуманізму та суспільної безпеки. Особливу увагу зосереджено на розмежуванні малолітніх і неповнолітніх осіб, звільненні від кримінальної відповідальності та формуванні системи покарань, що враховує специфічні вікові й психологічні особливості підлітків. Також розглянуто наукові пропозиції щодо коригування вікових меж відповідальності та адаптації правових механізмів до сучасних реалій, зокрема з урахуванням впливу сімейних, соціальних і технологічних чинників. Доведено, що діюча система кримінальної відповідальності неповнолітніх потребує комплексного підходу, який поєднує правові, соціальні та виховні елементи. Це вимагає налагодження ефективної взаємодії між державними структурами, освітніми установами та соціальними інституціями. Модернізація цієї системи необхідна для забезпечення захисту громадських інтересів, ресоціалізації неповнолітніх правопорушників і створення умов для їхнього успішного соціального розвитку.

Ключові слова: неповнолітні, кримінальна відповідальність, кримінальне право, покарання, соціально-психологічні особливості, ресоціалізація, вікові межі відповідальності.

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві, зростання соціально-економічної нестабільності та вплив нових ризиків, таких як розвиток цифрового середо-

вища, радикалізація та воєнні виклики, ускладнюють структуру злочинності серед неповнолітніх. Це висуває нові вимоги до системи кримінальної відповідальності осіб, які не досягли повноліття. Незважа-

ючи на наявність у кримінальному законодавстві України спеціальних норм для неповнолітніх, включаючи вікові межі відповідальності, преференційні методи призначення покарання й виховні заходи, їх практичне застосування виявляє чимало методологічних та прикладних проблем, що впливають на ефективність превентивних заходів і процес ресоціалізації [1].

Існуючі механізми, спрямовані на звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності або заміну покарання виховними заходами, нерідко не враховують реальні соціально-психологічні потреби дітей та підлітків. Крім того, їх використання відзначається нерівномірністю в різних регіонах, що може призводити до регіональних диспропорцій у правозастосуванні. Аналіз практики та статистичні дані останніх років показують необхідність удосконалення координації між правовими, соціальними й освітніми інституціями для забезпечення ефективного індивідуального підходу до неповнолітніх правопорушників [2, с. 178].

Необхідно також зазначити, що у законодавстві та судовій практиці спостерігаються прогалини у врівноваженні принципів гуманізму та суспільної безпеки. З одного боку, акцент робиться на виховному характері заходів, з іншого – на необхідності захисту суспільних інтересів і забезпеченні реальної відповідальності за серйозні правопорушення, вчинені неповнолітніми. Це створює складнощі у визначенні меж диференціації заходів впливу, уніфікації критеріїв для звільнення від відповідальності чи призначення покарань, а також в оцінюванні ефективності застосованих механізмів [3].

Тому, кримінальна відповідальність неповнолітніх є однією із найактуальніших проблем кримінального права. Це пов'язано з тим, що підлітковий вік — це період, коли ще можливо вплинути на дитину, допомогти їй стати на правильний шлях. Однак, з іншого боку, є ризик зламати життя юного правопорушника, перекресливши його долю та майбутнє через його власні помилки [4, с. 94].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність дослідження особливості кримінальної відповідальності непо-

внолітніх: сучасне бачення та проблеми вдосконалення зумовлена потребою комплексного перегляду теоретичних підходів та практичних механізмів притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності в умовах трансформації суспільних відносин, зростання рівня дитячої та підліткової злочинності, а також необхідністю забезпечення належного балансу між принципом невідворотності покарання та пріоритетом найкращих інтересів дитини. Зазначеною проблемою займалися: Бурдін В., Казначеєва Д., Жмур Ю., Леськів С. та інші вчені. Однак низка аспектів досліджуваної проблеми потребує додаткового опрацювання.

Метою статті є всебічне дослідження нормативно-правових засад, що визначають специфіку кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні та виявлення проблем, які потребують законодавчого й практичного вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Неповнолітній як суб'єкт кримінального правопорушення відіграє особливу роль у системі правового регулювання питань, що стосуються кримінальної відповідальності. Кожна держава, враховуючи рівень розвитку свого суспільства, на законодавчому рівні визначає перелік видів і розмірів покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення [5, с. 231].

Злочинність серед неповнолітніх залишається серйозною проблемою вже протягом століть. Кримінально-правові заходи протидії цьому явищу не можуть вважатися єдиним і головним засобом боротьби. Не слід забувати, що зростання злочинності неповнолітніх відбувається на фоні посилення соціального розшарування суспільства, зниження рівня життя значної частини населення, погіршення сімейно-шлюбних відносин та збільшення випадків жорстокого поводження з дітьми. За таких умов особливу важливість набувають соціальні, економічні та виховно-профілактичні заходи. Однак, якщо злочин уже скоєний, постає питання про притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності [2, с. 177].

Згідно зі статтею 6 Сімейного кодексу України, неповнолітньою вважається

дитина у віці від 14 до 18 років. Щодо визначення віку неповнолітнього, відповідно до пункту 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 року, №5, вік неповнолітнього встановлюється на основі документів, що підтверджують дату народження: паспорта або свідоцтва про народження. У випадку їх відсутності відповідні дані можуть бути отримані з книги реєстрації актів громадянського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян або журналів обліку новонароджених тощо. Якщо такі документи відсутні або їх неможливо отримати, вік визначають за допомогою судово-медичної експертизи (пункт 4 частини 2 статті 242 Кримінального процесуального кодексу України). У цьому випадку днем народження вважається останній день року, вказаного експертом. При визначенні віку в межах мінімальної і максимальної кількості років суд приймає рішення, враховуючи мінімальний вік, встановлений експертом [5, с. 231-232].

Кримінальний кодекс України приділяє особливу увагу кримінальній відповідальності неповнолітніх, виділяючи для цього окремий розділ, у якому описуються специфічні особливості застосування кримінальних покарань до молодих правопорушників. Незважаючи на тривалий період досліджень поняття «покарання», науковцям досі не вдалося створити універсальне та загальновизнане визначення цього терміна. Законодавство лише зазначає, що покарання є примусовим заходом, який здійснюється від імені держави за рішенням суду щодо осіб, визнаних винними у скоєнні злочину. Воно включає передбачені законом обмеження прав і свобод засудженого (стаття 50) [6].

Загалом, кримінальна відповідальність полягає у застосуванні до осіб, винних у вчиненні кримінального правопорушення, певного покарання, визначеного відповідною статтею Кримінального кодексу України. Тому для розгляду особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх необхідно визначити вік кримінальної відповідально-

сті неповнолітніх, перелік кримінальних правопорушень, за які настає кримінальна відповідальність неповнолітніх та систему покарань за вчинення кримінальних правопорушень. Відповідно до частини 1 статті 3 Кримінального процесуального кодексу України, неповнолітньою є малолітня особа (дитина до досягнення нею чотирнадцяти років), а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [7]. Своєю чергою, статтею 22 Кримінального кодексу України передбачено, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років. За окремі кримінальні правопорушення особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років [6]. Таким чином, на підставі аналізу зазначених норм необхідно зазначити, що, поперше, малолітні особи взагалі не можуть бути визнані правопорушниками, по-друге, неповнолітніх осіб в кримінально-правових відносинах варто розмежовувати, адже всі неповнолітні у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути правопорушниками, проте, у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років особи можуть бути визнані правопорушниками лише за умови вчинення кримінального правопорушення з виключного переліку, зазначеного в частині 2 статті 22 Кримінального кодексу України [8, с. 56].

У Кримінальному кодексі України передбачено окремий XV розділ під назвою «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Він включає правила, розроблені з урахуванням специфіки осіб, які ще не досягли повноліття, їх сприйняття вимог кримінального законодавства, а також соціально-педагогічних аспектів. Важливо підкреслити, що навіть у випадках, коли неповнолітня особа досягла віку, який дозволяє притягнення її до кримінальної відповідальності за скоєне правопорушення, існує можливість звільнення від такої відповідальності. Звільнення може здійснюватися як на загальних підставах, передбачених в інших розділах Кримінального кодексу України (статті 45–48), так і на спеціальних підставах, що застосовуються винят-

ково до цієї категорії осіб (статті 97 та 106 того ж Кодексу) [9, с.548].

Як зазначає Казначеева Д.В., Кримінальний кодекс України, окрім загальних положень, що регулюють питання кримінальної відповідальності осіб за вчинення злочинів, передбачає й особливі норми щодо відповідальності та покарання неповнолітніх. Ці особливості, як вже зазначалось закріплені у розділі 15 КК України і стосуються таких аспектів: звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності (стаття 97, частина 2 статті 106); видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх (статті 98–102); призначення покарання (стаття 103); звільнення від покарання та його відбування (статті 104–107); а також питань погашення та зняття судимості (стаття 108). Ці норми базуються на врахуванні вікових психологічних особливостей неповнолітніх, таких як нестабільність психічних процесів, брак життєвого досвіду, знань, навичок та соціальної поведінки. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх не протиставляються загальним правовим інститутам, але уточнюють їх у контексті реальних індивідуальних характеристик цієї категорії осіб. Законодавець визнає, що неповнолітній є особливою категорією злочинців, якій потрібен не тільки примусовий вплив, але й захист з боку держави та суспільства. У зв'язку з цим кримінальна відповідальність неповнолітніх, зокрема у формі покарання, регулюється спеціальними нормами. Такі підходи обумовлені недостатнім життєвим досвідом підлітків, їхньою незрілістю та певними психофізіологічними характеристиками. Через це необхідно застосовувати до них особливий підхід як при притягненні до кримінальної відповідальності, так і при виконанні покарань, особливо коли йдеться про позбавлення волі [10, с. 177-178].

У традиційній кримінально-правовій практиці до неповнолітніх відносять осіб віком від 14 до 18 років. Визначальною у цьому контексті є стаття 22 Кримінального кодексу України, яка встановлює, що загальний вік настання кримінальної відповідальності становить 16 років. Однак, у разі скоєння тяжких або особливо

тяжких злочинів, відповідальність може наставати вже з 14 років. Такий підхід обґрунтовується тим, що психологи, педагоги та юристи зазначають: саме у цьому віці особистість здатна свідомо контролювати свою поведінку та оцінювати ступінь небезпеки своїх дій для суспільства на достатньому для відповідальності рівні. У період з 16 до 18 років неповнолітніх можуть притягувати до відповідальності за більшість злочинів, передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України. Виняток становлять правопорушення, які можуть бути вчинені лише повнолітніми спеціальними суб'єктами, наприклад, державними службовцями, підприємцями чи військовослужбовцями. Це значно знижує імовірність включення таких злочинів до структури дитячої злочинності, хоча повністю виключити цей аспект неможливо [11, с. 78].

Леськів С. Р. зазначає, що згідно з частиною 1 статті 97 Кримінального кодексу України, неповнолітню особу, яка вперше скоїла кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності за умови, що її виправлення можливе без застосування покарання. У таких випадках суд призначає примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною 1 статті 105 Кримінального кодексу. Частина 2 цієї ж статті передбачає такі заходи для неповнолітніх: 1) застереження; 2) обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки; 3) передача під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного/трудоного колективу за їх згодою, а також окремих громадян за їхнім проханням; 4) зобов'язання відшкодувати заподіяні майнові збитки (для неповнолітніх, які досягли 15-річного віку та мають майно, кошти чи заробіток); 5) направлення до спеціальної навчально-виховної установи для дітей та підлітків до виправлення, але не більше ніж на 3 роки. Згідно з частиною 1 статті 98 Кримінального кодексу України, щодо неповнолітніх, визнаних винними у скоєнні кримінального правопорушення, суд може застосувати такі основні види покарань: штраф, громадські роботи, виправні

роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк. Окрім того, відповідно до частини 2 цієї ж статті, до неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у вигляді штрафу або позбавлення права займатися певною діяльністю [12, с. 3].

Смаглюк О.В., Павловська А.А., зазначають, що останнім часом спостерігається зростання рівня злочинності серед неповнолітніх, що актуалізує необхідність перегляду вікових меж кримінальної відповідальності. Деякі правники, зважаючи на вчинення суспільно небезпечних діянь особами до 14 років, пропонують внести зміни до кримінального законодавства України в частині вікової відповідальності [13, с. 183].

Також є думки вчених щодо доцільності зниження вікового порогу кримінальної відповідальності до 13 років для осіб, які вчинили вбивство, навмисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, крадіжку, грабіж, розбій або хуліганство за обтяжувальних обставин.

На думку Бурдіна В.М., слід розподілити вікові межі на чотири групи: діти до 11 років; підлітки 11–14 років; підлітки 14–16 років та неповнолітні 16–18 років. Він пропонує, щоб діти до 11 років були виключені із зони кримінально-правового впливу, тоді як особи від 11 до 14 років притягалися до відповідальності лише за певний перелік злочинів і за умови підтвердження експертизою їх здатності усвідомлювати наслідки своїх дій [14, с. 10].

Встановлення спеціального (зниженого) віку кримінальної відповідальності від 14 років видається виправданим рішенням, оскільки неповнолітні віком 11–13 років часто не здатні повною мірою оцінити суспільну небезпеку своїх дій через особливості психофізичного розвитку. Однак проблема зниження віку кримінальної відповідальності потребує глибшого аналізу та дослідження з урахуванням сучасних реалій та криміногенної ситуації в країні. Остаточне вирішення цього питання можливе лише через докладне законодавче регулювання [13, с. 183].

Висновок. Проведений аналіз засвідчує, що система кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні перебуває у стані активного реформування,

зумовленого глибокими соціальними трансформаціями, викликами цифрової епохи та війсьними реаліями. Зростання рівня злочинності серед дітей та підлітків, ускладнення її структури та поява нових форм девіантної поведінки підкреслюють потребу вдосконалення нормативно-правових і практичних механізмів реагування на правопорушення, скоєні неповнолітніми. Попри наявність у Кримінальному кодексі України окремого розділу, присвяченого особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх, існуючі підходи далеко не завжди відповідають сучасним викликам суспільства. Особливо гостро постає питання знаходження балансу між гуманізацією покарань і забезпеченням ефективного захисту інтересів суспільства. Проблеми залишаються і в застосуванні покарань та виховних заходів, а також у нерівномірності їх використання по регіонах, що засвідчує необхідність уніфікації судової практики і налагодження злагодженої міжвідомчої взаємодії. Дослідники також акцентують увагу на недостатній адаптованості існуючих механізмів до реальних соціально-психологічних потреб неповнолітніх правопорушників. Це знижує ефективність ресоціалізації та створює ризики повторної кримінальної поведінки. Водночас зміни в соціальній динаміці, такі як погіршення соціальних умов виховання, сімейні конфлікти, вплив інтернет-середовища та поширення жорстоких моделей поведінки, створюють новий контекст, який потребує врахування в межах правозастосування. Окремим питанням залишається визначення вікових меж кримінальної відповідальності. Практика останніх років демонструє зростання кількості тяжких правопорушень, скоєних дітьми віком до 14 років. Це вимагає глибокого перегляду відповідних норм та розроблення альтернативних механізмів впливу. Удосконалення системи кримінальної відповідальності для неповнолітніх має стати одним із ключових напрямів реформування правової сфери. Воно необхідне не лише для зниження рівня дитячої злочинності, але й для створення умов, за яких кожна дитина, навіть після помилки, отримуватиме шанс повернутися до повноцінного життя у суспільстві та мати перспективи на успішне майбутнє.

Список використаної літератури:

1. Кримінальна відповідальність неповнолітніх в Україні. URL: https://legaid.ua/ua/kryminalna-vidpovidalnist-nepovnolitnih/?utm_source=chatgpt.com.
2. Лель Г.В., Іскович В.Ю. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх за кримінальним кодексом України. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2023. Вип. 4 (13). С. 174-182.
3. Кудрін В.В. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. URL: https://consultant.net.ua/consultant-article/2456?utm_source=chatgpt.com.
4. Жмур Ю. Вік кримінальної відповідальності неповнолітніх за законодавством європейських країн. *Публічне право*. 2018. №3 (31). С. 94-99.
5. Скок О., Шевченко Т. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх за кримінальним кодексом України і республіки Казахстан. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 231-237.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст.131.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України: від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст.88.
8. Зардов Р.Р., Сенько В.В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх: правові аспекти та проблеми. *III International Scientific and Theoretical Conference «Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation»*. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/856>.
9. Никитюк А.Р. Кримінальна відповідальність неповнолітніх: імплементація закордонного досвіду в українську практику. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2024. С. 545-549.
10. Казначеева Д.В. Проблеми призначення покарання щодо неповнолітніх. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1(22). С. 176-182.
11. Рогатинська Н., Ятчишина І. Злочинність неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства*. №3 (35). 2023. С. 77-83.
12. Леськів С.Р. Порівняльно-правовий аналіз кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні та Ісландії. *Академічні візії*. Випуск 32. 2024. С.1-9.
13. Смаглюк О.В., Павловська А.А., Досягнення віку кримінальної відповідальності як ознака неповнолітнього суб'єкта злочину. *Вісник кримінального судочинства*. № 2. 2015. С. 181-186.
14. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. В.М. Бурдін. К., 2002. 18с.

Yepryntsev P. S., Bardachov V. V. Features of criminal liability of minors: modern vision and problems of improvement

This article examines the criminal liability of minors in Ukraine, specifically the specifics of its legal framework, practical implementation, and current improvements. These issues arise from contemporary socioeconomic and political changes, growing social instability, the influence of the digital environment, the radicalization of society, and military challenges, which complicate the nature of crime among children and adolescents. Despite the presence of specific provisions in the Criminal Code of Ukraine concerning minors, their practical implementation often fails to take into account the current socio-psychological needs of children and is applied unevenly across regions. This article analyzes legal frameworks, judicial practice, and contemporary scientific research concerning the age limits of criminal liability, the specifics of sentencing and educational measures, as well as the implementation of the principles of humanism and public safety. Particular attention is paid to the distinction between minors and juveniles, exemption from criminal liability, and the development of a punishment system that takes into account the specific age and psychological characteristics of adolescents. The article also examines scientific proposals for adjusting age limits for responsibility and adapting legal mechanisms to modern realities, particularly taking into account the influence of family, social, and technological factors. It has been demonstrated that the current system of criminal liability for minors requires a comprehensive approach combining legal, social, and educational elements. This requires establishing effective interaction between government agencies, educational institutions, and social institutions. Modernization of this system is necessary to ensure the protection of public interests, the resocialization of juvenile offenders, and the creation of conditions for their successful social development.

Key words: minors, criminal liability, criminal law, punishment, socio-psychological characteristics, resocialization, age limits for responsibility.